

МАРЦИАНОПОЛ И САЛИЦИ

Павел Георгиев

Oppidum Salices е загадка за историческата география на Късната античност. Споменат е от Амиан Марцелин само веднъж (XXXI, 7, 5) във връзка със събития от войната с готите през 377 г. (ЛИБИ, 1958: 169–170). Според български учени той се е намирал в Северна Добруджа и редица от тях са склонни да го отъждествят с пътната станция с почти идентично название *Ad Salices*, разположена на западнопонтийския път в североизточната част на Добруджа (Велков, 1958: 36, 93–94; 1984: 162). Други, главно румънски изследователи, се доверяват на сведението на Амиан Марцелин и локализират Салицес в близост до Марцианопол (Szidat, 1998, 25–34; Торбатов, 2002: 286 и цит. там автори). Самият С. Торбатов смята, че това становище “се дължи на излишно надценяване на сведението на Амиан Марцелин”.

Придържането към текста на Амиан Марцелин предлага реални възможности за локализация. От неговия разказ за битката между римските и вестготските войски през 377 г. може да се констатира следното: 1. *Oppidum Salices* е основен базов лагер за обединените римски войски, което личи и от използваната глаголна форма *tendentibus* (от глагола *tendo, tetendi*); 2. Традиционният за варварите укрепен с коли лагер “*carrago*” се е намирал на неголямо разстояние от римския и в деня преди и след битката разстоянието между тях е било преодоляно за часове; 3. Между двата лагера се намирали “хълмисти места (*tumulosos locos*)”, които били заети от готите, които целели оттам “подобно на валяк да пометат със силен удар надолу по стръмнината идващите насреща им римляни”; 4. Битката се е състояла недалече от близък голям гарнизон, откъдето римляните получили подкрепа на “една твърде силна помощна дружина, извикана бързо отблизо”; 5. След “печалния – и за двете войски – завършек на сражението” готите се оттеглили в своя лагер – “караго”, а римляните “в близкия Марцианопол” (*proximos Marcianopoleos petivere secessus*).

Въпросът, който стои, е колко наблизо до Салицес се е намирал Марцианопол?

Отъждествяването му с пътната станция Ad Salices е неправомерно (Szidat, 1998, 27–30). Според мене предлогът ad подсказва, че става дума за име на разположена на разклон станция, откъдето пътят се е отделял от западнопонтийския за oppidum Salicaes (ЛИБИ, 1958: 15, 420 (индекс); Торбатов, 2002: 286). Очевидно последният се е намирал във вътрешността по посока към Марцианопол. Наличието на пътна станция с име, в което се съдържа името на града, подсказва, че Салицес е бил голям и важен пътен и административен център. В подкрепа на това говори и характеризирането му от Амиан Марцелин като oppidum. Така той определя не само “крепости”, но и същински градове, като тези от Босфора (XXVII, 4, 10) или Девелт (XXVII, 4, 12). Това, разбира се, не изключва възможността под oppidum Salices авторът да е имал предвид, както ще видим по-долу, обособено укрепление от типа на castrum (Торбатов, 2002: 76).

Според Амиан Марцелин Салицес той се е намирал недалече от Марцианопол, в подножието на “хълмисти места”. Така византийските автори обикновено характеризират височините, които отстоят само на няколко километра от север от града в Девненската низина. Според Скилица-Кедрин “Диакене”(т.е. “празният”, “запустелият град”), както тогава е бил наричан Марцианопол (Margos, 1970: 103–112), се е намирал “на едно място, отстоящо немного от Стохълмието”(ГИБИ, VI, 1965: 213–214). Там именно се разположили на лагер византийските войски през 1049 г. Стохълмието се отъждествява с Добруджанското плато, като хълмистите места непосредствено на север от Девненската низина са били често привлекателно място за разполагане на временни или постоянни лагери на номадски народи между IV и XIII в. (Георгиев, 2002а:). Следователно римският военен лагер от 377 г. се е намирал в подножието на стръмните спусъци на хълмовете Кайряци, издигащи се над Девненската низина само на 2–3 км северно от дн. кв. “Изворите” в град Девня. Тук някъде е бил “опидумът” Салицес, т.е. в непосредствена близост до Марцианопол.

Ако съдим от имена като *Helice*, *Radicae* и други, името се състои от основа *Sali-* и окончание – *ces* (мн. ч.). Най-близкото значение до това безспорно латиноезично название е “върбите” (“върбалаците”) (Срв. ЛИБИ, 1958: 124). Така до най-ново време се наричат някои места около Девненските карстови извори (Маргос, 1984: 110, табл. I.). Румънският учен Й. Шидат обаче с основание отхвърля подобно тълкувание на името, изтъквайки, че зад него стои по-скоро хидроним от типа на келтското *Salia*, но не се ангажира с конкретна етимология (Szidat, 1998: 29–30). Коренът в името е изглежда съществително от глагола *salio*, *salui*, *salare* “скачам”, “подскачам”, който в случаите, когато се отнася до вода означава “бликам”, “шуртя” и се субституира под формата *salientium*, *saliens* (мн.ч. *salientes*) в значение на “фонтан (водоскок)” (Бешевлиев, 1979: 210). Това значение е напълно приложимо за карстовите извори, които се намират близо до подножието на Добруджанското плато и дават същинското начало на дн. Девненска река, която Йорданес Готски в VI в. нарича *Potamos*. Изворите, дали името и на съвременното селище, представляват басейни-езера с дълбочина 4–5 м, които поради карстовия си характер са “дипсъз”, т.е. без дъно, и водата в тях извира бистра и с мехурчета, издигащи на повърхността песъчинки, така че наподобява фонтан (Иречек, 1974: 914 и сл.; Шкорпил, 1910: 89-92). В този смисъл е и разказът на Йорданес (*Get.*, 93) за “местоположението” и за произхода на името на града, в чиято “среда извира реката Потамос”(in media urbe oritur Potami) (ЛИБИ, 1958: 340–341). Съгласно неговия текст Марцианопол бил построен **“както разправят, от император Траян”**(к. – П. Г.) след случка със слугиня на неговата сестра Марция, която изпуснала златен съд в извора, но той вместо да потъне “изплувал из дълбините”. Това накарало императора да приеме, “че в извора има някакво божество (*fontique numinis quoddam*), и основал (*conditam*) град, който нарекъл на името на сестра си Марцианопол”. Така че *Salices* може да се преведе “изворите” и изглежда означавало, както и днес, селището при карстовите басейни в Девненската равнина. В подкрепа на тази етимология на името ще приведем примера с познатото от мерovingско време име на местност с мине-

рален извор в околностите на Париж, за който в *Gesta Dagoberti I* се казва следното: “de Clippiaco superiore et Idcina **atque Salice seu Aquaputta** (к. П. Г.), que omnes constant in pago Parisiaco”(PWRE, 1920: 1874).

Според някои изследвания основаването на Марцианопол при император Траян и назоваването му с името на неговата сестра се базира на по-късни сведения (Тачева, 2000: 37, 69, 73–74). Съществуват основания да се мисли, че селището при Девненските извори е получило градски черти едва при Хадриан, най-вероятно след посещението му в Тракия към 124 – 126 г., а е осветено като град при Антонин Пий. Според М. Тачева името Марцианопол може да се отнесе също към времето на Хадриан. Ако това е вярно, възниква въпросът какво е било названието на селището при изворите до и при управлението на Траян? За тракийското име на местното селище се знае, че е имало характер на хидроним и произхожда от индоевропейското *dheu ‘тека, протичам’, което се свързва с древното тракийско име на извиращата от карстовите извори река, чието име Потамос е всъщност гръкоезична калка на старо тракийско название (Младенов, 1918: 73; Дуйчев: 1944 – 1945: 51–55; Petkanov, 1970, 65–67). Естествено е тогава да допускаме, че ранноримското название на селището ще да е било латински превод и преосмисляне на етимологията на местното название на забележителния природен феномен. Това ми дава основание да формулирам хипотезата, че е възможно Salices да е ранно римско название на селището край Девненските извори. Употребеният от Йорданес термин *pumina* подсказва, че карстовите извори в чертите и край стените на Марцианопол са били свързвани с безлични благодетелни сили, произтичащи от природни и други феномени, които благодарение на т.нар. “Индигитаменти” са били сред най-популярните в римската митология (Мифы, 2, 1982: 380). Не е изключено някой от изворите да е бил персонифициран с широко почитаната нимфа Juturna, от чийто брак с бог Ianus бил роден Fons, сиреч божеството на водоизточниците (Мифы, 2, 1982: 571). Според някои версии нимфата Ютурна от потока Лавиния е сестра на легендарния цар на рутулите Турн и възлюблена на самия Юпитер (Мифы,

1982: 680). Когноменът на император Траян (Traianus) съдържа като съставки имената на тези митически персонажи и в този смисъл е възможно разполагането на център на римската власт при Девненските карстови извори да датира наистина от негово време.

Със сборното име Салицес (=Изворите) римската власт ще да е означила един от т.нар. “пегринални цивитатес” с административно значение в тукашната тракийска стратегия Селетике (Геров, 1980: 21 сл.). Появата на името Marcianopolis трябва да свързваме с неговото израстване и утвърждаване като град с локални имперски функции при Хадриан, Антонин Пий или по-късно. По тази причина изглежда Амиан Марцелин говори за името като за “прозвище” (Mysia, ubi Marcianopolis est, a sorore Traiani principis **ita cognominata**) (к. П. Г.). Във връзка с придобиването на родствено с императорската фамилия име прозвище вероятно е била измислена случката с изпуснатия от слугинята на Марция златен съд, която у Йордан е съчетана изрично с Траяновия “възторг” от “божествеността” на водоизточника. Така можем да си обясним по-различно думите и на Дексип: “**местните жители казват** (к. П. Г.), че градът Марцианопол получил името си от сестрата на император Траян”(ГИБИ, 1954: 2–3). Аналогичен пример ни представя Амиан Марцелин с Anastasianaes balneas, “наречени така по името” (cognominatas) на сестрата на Константин Велики (ЛИБИ, 1958: 146).

Ако се върнем отново на разказа на Амиан Марцелин за събитията от 377 г., ще видим, че той разграничава Салицес от Марцианопол. За него между двата ойконима няма тъждество. Как да си обясним това?

От известните планове на укрепителната система на Марцианопол се вижда, че североизточната част на града, в която се намират най-големите карстови извори, е със значително по-нагъсто разположени кули и със структурата си внушава идеята, че е особено (отделно?) укрепление (Геров, 1975: 49–72; Mincev, 1987: 297–306). В непосредствена близост до извора Марциана, е проучен изграденият през III в. амфитеатър, превърнат по-късно в крепост със защитени откъм север с мощни петоъгълни кули вход и стена (Петров, 1967: 8; Tonceva, 1981: 138–142). За съжаление

ние резултатите от проучванията на този важен паметник, както и на крепостта от XI – XII в. северно от него, не са издадени. Това подхранва у редица медиевисти неправилното убеждение, че амфитеатърът е бил преустроен в крепост през Ранното средновековие (Димитров, 1982: 58–59; Овчаров, 1981: 52 и други.). Строителната техника на крепостното съоръжение там обаче е *opus quadratum* с характерни за късноантичната фортификация особености и следва да се схваща като късноантичен кастел от типа на изгражданите често над театри и амфитеатри (Thomson, 1983: 117–118, fig. 37–38, 43; Müller-Wiener, 1961: 24 sqq.). Следователно в североизточния участък на късноантичния Марцианопол са налице данни за “двойна”, концентрична система на укрепяване. Възможно е тази именно част от големия античен град Амиан Марцелин да нарича *oppidum Salices*. Със сигурност обаче името *Salices* се е отнасяло и до изворите, които се намират извън крепостната стена на Марцианопол, на север почти до подножието на Кайряците.

Тази идентификация намира подкрепа в източници както от Късната античност, така и от Средновековието, когато наоколо израства център с особен облик и изключително значение, както за Византия, така и за началния период на българската държава. Той е до голяма степен идентичен с Марцианопол и неговата северна крайнина Салицес (Георгиев, 2002: 94–100).

Още от втората половина на III в., но особено след средата на IV в. това силно укрепено и удобно за базиране на големи военни контингенти и за командването им място се утвърждава като главен военно-политически център на Империята на Долен Дунав (Георгиев, 2002а:). По тази причина той е прицел за атаките на редица варварски народи и на първо място сред тях на готите. Особено важна е ролята на града с неговата военна база по времето на първата готска война, когато става резиденция на император Валент и временна столица на Империята (Велков, 1959: 55 и сл.). Според Зосим императорът се настанил ἐπὶ τῆς Μαρκτιανουπόλεως (ГИБИ, 1954: 164–165). Повече данни за военно-административния център на Марцианопол дава Амиан Марцелин (XXXI, 5, 4–6). В навечерието на втората готска война, през 376 г.,

началникът на войските в Тракия Лупициан приел на пиршество готските първенци Алавив и Фритигерн в Марцианопол и точно в претория, пред чийто вход (*pro praetorio*) той заповядал да бъдат избити стоящите на почетна стража техни телохранители (ЛИБИ, 1958: 165). По същото време масата от готи настоявала да влезе в града, за “да си набави необходимата храна”. Те обаче били държани от военен пост “далече от стените” (*Lupicinus ab oppidi moenibus* (к. П. Г.) *barbaram plebem, opposito milite*). “Опидумът”, в който били поканени да влязат готските царе ведно със своите телохранители, се намирал в града. В него очевидно е бил разположен и самият преторий, както и съседната сграда, в която според Йорданес били изтезавани задържани готи (ЛИБИ, 1958: 349).

Описаната от Амиан Марцелин структура на Марцианопол през 376 г. позволява идентифицирането на “опидума” там със споменатия от същия автор за следващата 377 г. “опидум Салицес”. Очевидно използваното за него определение *proximos Marcia-poro-leos* следва да се разбира в смисъл на “най-близко стоящ” и дори “тясно свързан”.

Що се отнася до претория в него, той може с увереност да се идентифицира с укрепления допълнително, вероятно през IV в., амфитеатър и разкритата върху неговата арена силно разрушена, но сложна по план сграда (Торбатов, 2000: 8–9). Последната изглежда следва да отъждествим с мястото на пиршеството на Лупициан, която Йорданес характеризира като *intus in praeturio* (*Get.*, 136) (ЛИБИ, 1958: 349). Под преториум във военните лагери се разбира преди всичко жилището на коменданта, което съгласно практиката след средата на IV в. често е изпълнявало и функции на щаб на войската или комендатура (*RE*, 1962: 1180 sqq., cf. 1221 sqq.; Дьоле, 1982: 24–31). Ако се доверим изцяло на разказа на Йорданес, можем да предположим, че затворените в претория на Марцианопол готи са се намирали в казематите на амфитеатъра кастил.

От тези данни произтича изводът, че късноантичният Марцианопол, както и редица големи военно-административни центрове, като Никополис ад Иструм, Ескус, Наисус и други, е разполагал в съседство или в непосредствена близост до същинската

градска територия с обособено, добре укрепено пространство: кастел (*castra stativa*).

Лагерът за римските войски преди битката от 377 г. обаче се е намирал извън “опидума”, изглежда, на мястото на военния пост, за който споменава Амиан Марцелин по повод събитията през 376 г. Той може да се локализира при най-северните от карстовите извори в подножието на височините Кайряци. Изглежда, че тук някъде е имало устроен временен (?) лагер за войската. Подобно укрепление описва Амиан Марцелин в предградията на Адрианопол, където се затворил император Валент на следната, 378 г. (*ubi sudibus fossaque firmento*) (ЛИБИ, 1958: 178). За такъв лагер споменава и Приск “недалече от Наисос”, като сочи, че там се намирал началникът на отредите на Илирик (ГИБИ, 1954: 104–105). По традиция, идеща от самия Рим, войсковите части се разполагат задължително извън стените на града, в т.нар. Марсово поле, като за целта там се изгражда и храм на бога на войната. Интересно е да се изтъкне, че в религиозните церемонии в чест на Mars активно участие взема специална колегия от 12 (24) жреци, наричани *Salii*, изпълняващи обреди на очищението и пазещи атрибутите на неговата воинска власт (щит, копие и др.). При това положение можем поне да се запитаме дали името *Salices* от околностите на Марцианопол не се отнася до неговото “Марсово поле”? В такъв случай обаче трябва да допуснем, че Амиан Марцелин неправомерно го свързва с близкия *oppidum* (Марцианопол). Или пък първоначалното римско именуване на селището при карстовите извори е било не на Траяновата сестра, както изрично сочат източниците от Античността, а на самия бог на войната Mars? С изключение на по-късния Равенски Аноним (ЛИБИ, 1958: 394), няма каквито и да са свидетелства името да е звучало наистина *Martianopolis*!

Във военния център при столицата на Втора Мизия трябва да са били разквартирувани съюзните войски от остготи начело с Теодорих Валамир (по-късно Велики), след като Малх изрично казва, че заповедта на Зенон гласяла той “да вдигне цялата си войска, която била разположена на стан в Марцианопол” (*τὴν αὐτοῦ δύναμιν ἐν Μαρκιανοῦ πόλει τὴν πᾶσαν ἰδρυμένην*)

(ГИБИ, 1954: 134–136). Тук според Теофилакт Симоката се настанява за ден през 584/5 г. и византийският пълководец Коменциол с подчинените си военоначалници Мартин и Карс (ГИБИ, 1959: 319). По-продължително стануващата небоеспособна част от тяхната войска заедно с обоза обаче била разквартирувана в укрепление “харака”, което, ако съдим от съпоставката на съобщенията за тези събития у Теофилакт Симоката и Теофан Изповедник, се е намирало на изток в “приморието”. Редица данни сочат, че военният център на империята заедно със стана за войските след края на V в. е бил преместен на изток, по пътя за Одесос (Георгиев, 2003: под печат). “Опидумът Салицес”, т.е. “укрепеното място Изворите”, по това време ще да е бил в недобро състояние. В самия край на VI в. братът на император Маврикий Петър приема войската в нейния постоянен лагер при Одесос и от там именно се насочил според Теофилакт Симоката: ἐπὶ τὰ εὐώνυμα τῶν χώρων μεταφοιτᾷ τῆ τε Μαρκιανοῦ συγγενόμενος πόλει (ГИБИ, 1959: 331). От този пасаж става ясно, че в края на VI в. византийските военни среди продължавали да считат територията на Марцианопол за “славно, с добро предзнаменование” място. По тази изглежда причина през 1049 г. в Диакене (Марцианопол) се настанява византийска армия, която укрепява там с “ров и вал” свой лагер. След поражението ѝ от печенезите те обаче не заели самия Диакене, а близкия “ромейски ров”. Къде точно се е намирал той, е трудно да се каже със сигурност. Ако съдим от построената през XI – XII в. крепост, подновеният имперски център се е разполагал непосредствено на север от укрепления амфитеатър, сиреч на територията на “опидум Салицес” от IV в.

Теофан Изповедник заема от своя първоизточник, т.нар. Велик хронограф, характеристиката на мястото, където се настаняват българите начело с хан Аспарух през 680 г., като τὸν τόπον ἑώρακόντα (ГИБИ, 1960: 263). Анастасий Библиотекар го нарича loco perspecto (ЛИБИ, 1960: 249), което по смисъл отговаря точно на цитираната по-горе характеристика на Марцианопол от края на VI в. (τὰ εὐώνυμα τῶν χώρων).

През Средновековието тази “привлекателност” на Марцианопол и неговата околност се запазва за векове не само заради

благоприятното си положение и фортификация, но главно поради факта, че става въпрос за “прочутия главен град на тази област (Втора Мизия) (=patriae urbem famosam metropolim)” (Йорданес), “най-големия град в Тракия” (Зосим), сиреч града-символ на легитимна власт над земите южно от Дунав. Това е едно от основанията районът между него и Одесос да се възприеме и наложи за пръв център на Аспаруховите българи (Георгиев, 2002а:). Византийските автори от Средните векове обаче упорито и последователно не споменават града с неговото официално име от Античността и говорят за него, използвайки различни описателни названия, като например Διοκενέ, т.е. запустял град. В два от случаите обаче те на практика възобновяват по-стари тракийски или трако-римски форми на селището край карстовите извори.

Първото от тях е гръцки еквивалент на архаичното латиноезично название Salices. В написаното от монаха Сава през първата половина на IX в. житие на Йоаникий, когато става дума за “варварите-хуни” от крайните югоизточни части на българската държава, се споменава ойконим под формите Λίβα, Λίμα (ГИБИ, 1961: 133; Георгиев, 2002: 97–98). Второто от тях – Λίμα (вер. от λιμήν, `сборно място`, `убежище`) е използвано като еквивалент на българското име на столицата от Девненската низина Βάρνας (вер. от ираноезичното Var-, т.е. `укрепено място`). Формата Λίβα (ή λιβάς `извор`, `поток` или τὸ λιβάς `бликаща вода` (spring of water – в речника на Софоклес) е буквален превод на Salices за карстовите извори или селището край тях. Може да се предполага, че името Liba е било известно отрано като еквивалент на латинското Salices и вероятно е изразявало смисъла на общотракийската глоса за `укрепено селище` daba (deba, diba), която Хезихий Милетски е съхранил именно като leba (λέβα, πόλις Ἐρῶκες) (Tomaschek, 1980: II, 9,15; Тачева, 2000: 21–31). С daba/dava още по времето на Траян и Хадриан са се означавали предимно укрепени цивилни селища или крепости, каквото изглежда в началото на римската окупация е било и селището при Девненските извори. Следователно възможно е с leba/liba още през I в. или по-рано да са назовавали на гръцки език както изворите, така и укрепления център край тях. В такъв случай Salices ще да е била латиноезична транскрипция и осмисляне на старо тракий-

ско име, а Марцианопол е същинското римско означение на големия град от средата на II в. насетне.

ЛИТЕРАТУРА

- Бешевлиев 1979:** Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979.
- Велков 1959:** Велков, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959.
- Велков 1984:** Велков, В. История на Добруджа, I. С., 1984.
- Георгиев 2002:** Георгиев, П. За Марцианопол през ранното средновековие. – В: Jubilaeus, V. Сборник в чест на проф. М. Тачева. С., 2002.
- Георгиев 2002а:** Георгиев, П. За столицата на Аспарухова България – писмени извори и ономастични данни. – Ист. преглед, С., 2002а, 5–6.
- Георгиев 2003:** Георгиев, П. Теодориада – Юстиниановият “град” при Одесос-Варна и въпросът за българското заселване през 680 г. – В: Сборник на НЦ “Проф. Ив. Дуйчев” в чест на проф. А. Джурова. С., 2003.
- Геров 1980:** Геров, Б. Земевладението в Тракия и Мизия, I – III в. – ГСУ ФКНФ, 77 (1977), № 2. С., 1980.
- ГИБИ. Гръцки извори за българска история. I. С., 1954.
- ГИБИ. Гръцки извори за българска история. II. С., 1959.
- ГИБИ. Гръцки извори за българска история. III. С., 1960.
- ГИБИ. Гръцки извори за българска история. IV. С., 1961.
- ГИБИ. Гръцки извори за българска история. VI. С., 1965.
- Димитров 1982:** Димитров, Д. Варна и близката ѝ околност през VII – IX в. – ИНМВ, 18 (33). Варна, 1982.
- Дуйчев 1944 – 1945:** Дуйчев, Ив. Приноси към средновековната българска история: За наименованията на Марцианопол – Девня. – ИБИД, XIX – XX. С., 1944 – 1945.
- Дьоле 1982:** Дьоле, Б. Принципията на кастела Ятрус на Долнодунавския лимес. – Археология. С., 1982, 3–4.
- Иречек 1974:** Иречек. Пътувания по България. С., 1974.
- ЛИБИ. Латински извори за българска история. I. С., 1958.
- ЛИБИ. Латински извори за българска история. II. С., 1960.
- Маргос 1984:** Маргос, А. Топонимичен материал от кв. Изворите (с. Река Девня) на град Девня. – ИНМВ, 20 (35). Варна, 1984.
- Мифы, 2, Мифы народов мира. 2. М., 1982.
- Младенов 1918:** Младенов, Ст. Имената на десет български реки. – Сп. БАН, XVI. С., 1918.

- Овчаров 1981:** Овчаров, Д. Старобългарското крепостно строителство. – В: Български средновековни градове и крепост. I. Варна, 1981.
- Петров 1967:** Петров, Т. Амфитеатърът на античния Марцианопол. – МПК, I. С., 1967.
- Тачева 2000:** Тачева, М. Власт и социум в Тракия и Мизия. С., 2000.
- Торбатов 2000:** Торбатов, С. Функционално и типологическо съдържание на късноантичната фортификационна терминология. – В: Археологически вести, 1 (отделно приложение). С., 2000.
- Торбатов 2002:** Торбатов, С. Укрепителната система на провинция Скития (краят на III – VII в.). С., 2002.
- Шкорпил 1910:** Шкорпил, Х. и К. Девненските извори. – ИВАД, III. Варна, 1910.
- Gerov 1975:** Gerov, B. Markianopolis im Licnte der historiscnen Angaben und der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen.- Studia balcanica, X. S., 1975.
- Margos 1970:** Margos, A. Au sujet de la localisation de la forteresse ΔΙΑΒΑΙΝΑ-ДЭВИНА. – Studia balcanica, I. S., 1970.
- Mincev 1987:** Mincev, A. Marcianopolis christiana.- In: Miscelanea bulgarica, 5. Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der spätantike und im Frühen Mittelalter. Wien, 1987.
- Müller-Wiener 1961:** Müller-Wiener, W. Mittelalterliche Befestungen im südischen Jonien. – In: Istanbul Mitteilungen, 11. Istanbul, 1961.
- PWRE, Pauly–Wissowa Real Enzyklopädie, I. A. Stuttgart., 1920.
- Petkanov 1970:** Petkanov, Iv. La racine hydronymique dev- dans la toponymie des Pays-balcaniques. – Studii in honorem V. Besevlievi. S., 1970.
- RE, Real Enzyklopädie. Suppl. IX. Stuttgart, 1962.
- Szidat 1998:** Szidat, J. Die Dobroudja in den Res Gestae des Ammianus Marcellinus. – In: La politique éditaire dans les provinces de l'Empire romaine II-e-IV-e siècles après J.-C.. Actes du III-e Colloque Roumano-Suisse: La vie rurale dans ls provinces romaines: vici et villae. Tulcea, 1995, éd. par V.H. Baumann. Tulcea, 1998.
- Thomaschek 1980:** Thomaschek, W. Die Alten Trakern. Wien-Sophia, 1980.
- Thompson 1983:** Thompson, St. Late Roman Fortifications. London, 1983.
- Tonceva 1981:** Tonceva, G. L'amphithéâtre de Marcianopolis. – In: Spartacus. S., 1981.